

Pedagogia Social Comunitària: un model d'intervenció socioeducativa integral

Txus Morata

Resum

L'actual situació d'instabilitat social i econòmica que viu la nostra societat ha evidenciat l'existència de grans bosses de persones que viuen en situació de marginació o exclusió social. Les polítiques socials han donat resposta a situacions concretes, però no han articulat un teixit social fort que permeti incorporar de manera efectiva la persona exclosa, ni prevenir aquests processos. Es presenta en aquest article un model d'intervenció socioeducativa anomenat Pedagogia Social Comunitària que centra la seva acció en dos objectius: la millora de la qualitat de vida i el benestar de les persones, especialment d'aquelles que es troben en situació d'exclusió social; i el foment de la cohesió social. Aquestes finalitats s'operativitzen mitjançant l'increment de la participació, l'empoderament individual i comunitari, la coresponsabilitat i la sensibilització social.

Paraules clau:

Exclusió social, Pedagogia Social Comunitària, Incorporació social, Cohesió, Participació, Coresponsabilitat, Sensibilització, Acompanyament psicosocial i educatiu, Animació sociocultural, Treball comunitari

Pedagogía Social Comunitaria: un modelo de intervención socioeducativa integral

La actual situación de inestabilidad social y económica que vive nuestra sociedad ha evidenciado la existencia de grandes bolsas de personas que viven en situación de marginación o exclusión social. Las políticas sociales han dado respuesta a situaciones concretas, pero no han articulado un tejido social fuerte que permita incorporar de forma efectiva a la persona excluida, ni prevenir dichos procesos. Se presenta en este artículo un modelo de intervención socioeducativa denominado Pedagogía Social Comunitaria que centra su acción en dos objetivos: la mejora de la calidad de vida y el bienestar subjetivo de las personas, especialmente aquellas que se encuentran en situación de exclusión social; y el fomento de la cohesión social. Dichas finalidades se operativizan mediante el incremento de la participación, el empoderamiento individual y comunitario, la coresponsabilidad y la sensibilización social.

Palabras clave: Exclusión social, Pedagogía Social Comunitaria, Incorporación social, Cohesión, Participación, Coresponsabilidad, Sensibilización, Acompañamiento psicosocial y educativo, Animación sociocultural, Trabajo comunitario

Community Education: a comprehensive model of pedagogical intervention

The current situation of social and economic instability affecting our society has revealed the existence of large pockets of people living in conditions of disadvantage or social exclusion. Social policies have responded to specific situations, but have not articulated a strong social fabric capable of effectively integrating the excluded or preventing these processes. This article presents the model of pedagogical intervention known as community education, which focuses on two key objectives: improving people's quality of life and subjective sense of well-being, especially for those in a situation of social exclusion; and promoting social cohesion. These goals are made operational through increased participation, the empowerment of individuals and communities, co-responsibility and social awareness.

Keywords: Social exclusion, Community education, Social inclusion, Cohesion, Participation, Co-responsibility, Awareness, Psychosocial and educational support, Socio-cultural animation, Community work

Com citar aquest article:

Morata, Txus (2014).

"Pedagogia Social Comunitària: un model d'intervenció socioeducativa integral". *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 57, p. 13-32

- La crisi de l'estat del benestar posa de manifest la incapacitat de l'administració per donar resposta a les problemàtiques socials generades per l'actual individualització social i per les polítiques de tall neoliberal. Els drets i els privilegis assolits per unes estrats socials determinats al llarg de les últimes dècades no es volen perdre, i les bosses marginals són cada vegada més visibles en l'entorn social però també més invisibles en les polítiques socials. No es poden entendre les actuals polítiques socials sense entendre la història social del nostre país. Aquests canvis van molt vinculats als canvis econòmics, històrics i polítics. Canvis que han portat noves formes d'entendre el treball socioeducatiu adreçat a les persones més vulnerables, però que també han abocat a la marginació a grups i estrats socials preservats fins al moment. L'actual situació de crisi social porta a la necessitat de recuperar elements presents però inactius en l'acció social com és el treball comunitari, com a element amb una importància cabdal en el procés d'incorporació.

En aquest article, després d'una breu anàlisi sobre els processos d'exclusió social a les nostres societats i les noves formes de treball educatiu que es requereixen, es presenta un model d'intervenció socioeducativa orientat a la millora de la qualitat de vida i el benestar subjectiu de les persones i a fomentar la cohesió social de la comunitat. En els diferents apartats de l'article es presenten els objectius d'aquest model així com les metodologies que es proposen per dur-lo a terme.

Punt de partida: l'exclusió social i les noves maneres de treball educatiu

L'exclusió social és un procés pel qual determinades persones viuen en situacions de precarietat, inestabilitat i fragilitat

El final de la Segona Guerra Mundial suposa l'inici de "l'època daurada" de l'estat del benestar i la proliferació de polítiques de reconstrucció moral, política i econòmica d'una societat trencada i mancada de recursos. Entre aquestes polítiques hi ha la proliferació de programes socials que es duen a terme a l'Europa benestarista, sota la idea que totes les classes socials, no només les que no podien incorporar-se al mercat laboral, podien ser susceptibles de convertir-se en vulnerables a processos de pobresa i exclusió social. Aquest fet posa de manifest la necessitat d'activar els principis d'igualtat, solidaritat i universalitat en l'aplicació dels programes socials (González, 2002) mitjançant els quals tots els ciutadans podrien ser objecte d'atenció en cas de necessitat.

L'exclusió social és un procés pel qual determinades persones de la nostra societat viuen en situacions de precarietat, inestabilitat i fragilitat respecte a situacions laborals i també a la manca de suports socials (Subirats, 2004). Aquests processos poden arribar, en la seva forma més pronunciada, com defineix Castel (1990), a la zona de marginació o exclusió, arribant a retirar-se

completament del món laboral, tot extingint qualsevol forma de participació social i fent que aquestes persones siguin incapaces de poder sortir endavant per si soles (Subirats, 2004; Hills, Legrand i Piachaud, 2002). Són grups que tradicionalment han estat beneficiaris d'assistència social, atès que el seu reduït volum no ha estat rellevant per mantenir un cert ordre social. L'actual situació social de segregació ha anat en augment i ja no podem parlar d'una situació econòmica com a efecte segregatiu en la població (González, 2002), sinó més aviat d'efectes múltiples. La persona ja no és capaç de poder sortir per si sola del procés d'aïllament social. És en aquests processos en els quals cal l'ajuda d'altres agents socials per poder iniciar processos d'inclusió social (Subirats, 2004; Hill, Le Grand i Piachaud, 2002). Els inclosos defensen els seus drets i veuen com una amenaça les bosses de població exclosa, que posen en perill, en situacions de crisi i moments de feblesa econòmica, tot el que han aconseguit fins al moment (Garland, 2005). Augmenten les polítiques socials que no mostren voluntat pel canvi i, la mateixa administració social, sota la voluntat de defensa dels drets dels inclosos, estableix també estratègies excloents. En els darrers anys, la restricció en la targeta sanitària, els Centres d'Internament per a Emigrants, la retallada en l'ajuda a la dependència, etc., són exemples clars d'aquestes polítiques. A més, aquest canvi de concepció ha anat acompanyat de noves maneres de protegir la societat. La societat de risc i la primacia de la seguretat ciutadana han aparegut en les polítiques penals i, per tant, en els processos d'exclusió (Diez Ripollés, 2005). La persona exclosa és considerada un individu amb voluntat d'autoexcloure's i amb capacitat per atemptar contra els beneficis dels qui són part de la societat inclosa (Hill, Le Grand i Piachaud, 2002). Des d'aquesta perspectiva, l'exclusió és la negociació o la inobservança dels drets socials que a més repercuteix en el deteriorament dels drets polítics i econòmics de la ciutadania.

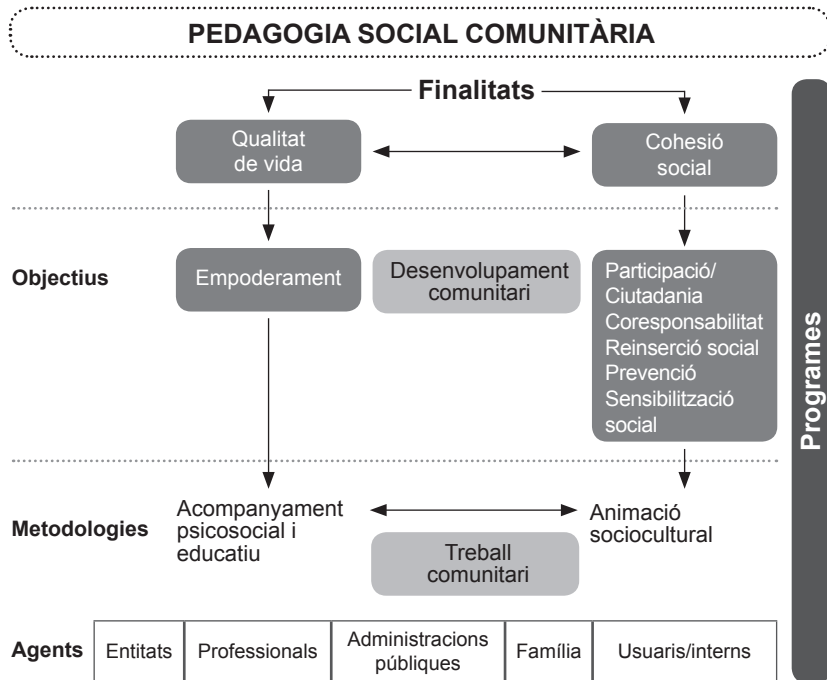

Incorporació social des de la Pedagogia Social Comunitària: objectius i mètodes

Davant la perspectiva social que hem assenyalat i fruit de recerques en l'àmbit social, es proposa un model d'intervenció socioeducativa que hem anomenat Pedagogia Social Comunitària. Aquest model pedagògic pretén la millora de la qualitat de vida i el benestar de les persones, així com el foment de la cohesió social per part de tots els agents de la comunitat. Busca l'empoderament de les persones i la seva participació. La coresponsabilitat en tot el procés educatiu esdevé clau per fer possible majors quotes de reinserció social, desenvolupant accions de sensibilització i prevenció en la comunitat.

A continuació passem a detallar els principis i les característiques d'aquest model d'intervenció a partir del següent esquema (Figura 1):

Figura 1. Model de la Pedagogia Social Comunitària

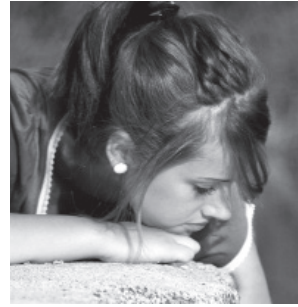
Font: Elaboració pròpia

Incorporació social i qualitat de vida: l'empoderament com a motor de canvi

Millorar la qualitat de vida de les persones és l'objectiu prioritari de l'acció dels governs i de les societats. Diferents disciplines científiques empen concepcions diverses sobre aquest terme, i és notori, en alguns casos, el desacord especialment entre experts de diferents disciplines com, per exemple, entre economistes i psicòlegs socials (Casas, 1999).

Considerar la *qualitat de vida* com una funció conjunta entre l'entorn material i l'entorn psicosocial de les persones permet abordar la seva realitat en tota la seva amplitud i complexitat. Les persones que es troben en situació d'exclusió social són subjectes coneixedors de la seva realitat i estan també compromeses amb les dinàmiques socials i les polítiques democràtiques, participatives i promotores dels drets humans. La qualitat de vida, des de

la perspectiva que estem abordant en aquest treball (Blanco, 1985; Casas, 1989; 1996), reconeix l'existència de dues dimensions en el desenvolupament de les persones: una, de caràcter objectiu i l'altra, de tipus subjectiu. En la primera s'hi inclouen els béns materials i els serveis bàsics als quals qualsevol persona pot accedir, mentre que la segona fa referència a les valoracions que un subjecte realitza sobre la seva pròpia vida i el seu context, aproximació que remet al concepte de benestar subjectiu. Tenir en compte totes dues dimensions pren importància en la mesura en què diferents investigacions han mostrat que els indicadors objectius i subjectius no sempre es troben correlacionats i que cada dimensió afegeix informació rellevant respecte de la qualitat de vida (Matijasevic, Ramírez i Villada, 2010).

Entendre el benestar subjectiu com el resultat del balanç global que fa la persona de les seves oportunitats vitals, del curs dels esdeveniments als quals s'enfronta i de l'experiència emocional que se'n deriva (Blanco i Díaz, 2005) és un aspecte important en i per a la intervenció educativa. El component cognitiu, relacionat amb la satisfacció de la pròpia vida i el seu sentit representa la discrepància percebuda entre les aspiracions i els assoliments del subjecte i la seva percepció d'autorealització. El component afectiu, associat a la felicitat, fa referència als sentiments, les emocions i els estats d'ànim experimentats per la persona (García, 2002).

La qualitat de vida reconeix l'existència de dues dimensions en el desenvolupament de les persones: una, de caràcter objectiu i l'altra, de tipus subjectiu

Centrant-nos en l'àmbit de les polítiques socials i de la intervenció social, la perspectiva de la qualitat de vida es converteix en un element incòmode per a certs professionals i gestors ja que dota de gran valor l'opinió de la persona usuària de serveis i considera important la participació i la pro activitat de les mateixes persones en els seus processos i plans de treball. Aquesta perspectiva requereix processos de treball interdisciplinari i integral, aspectes que requereixen encara avenços significatius en la pràctica professional.

Solidificar un procés d'incorporació social requereix treballar per la millora sistemàtica i continuada de la qualitat de vida de les persones i el seu benestar subjectiu, aspectes tots dos que es concreten en la capacitat d'empoderament individual i comunitari.

El concepte d'*empoderament*, segons Zimmerman (2000), s'entén com el procés mitjançant el qual les persones, organitzacions i comunitats guanyen control i poder sobre les seves vides. És, per tant, una orientació vàlida per treballar amb la comunitat i amb les persones i un model teòric que permet comprendre i interpretar els processos i les conseqüències dels esforços que suposa exercir control i influir en les decisions que afecten la vida de les persones, així com també el funcionament organitzacional de les estructures socials i, en última instància, la qualitat de la vida comunitària.

L'*empoderament individual* és el primer pas cap a un posterior empoderament organitzacional i comunitari (Zimmerman, 2000). Es basa en la metodologia de l'*Empowerment Institute* (Gershon i Straub, 1989) el qual entén l'empoderament com l'expansió de la capacitat personal per crear un canvi positiu de comportament mitjançant el treball directe amb les visions i els

objectius personals (Hess i Straub, 2011). L'empoderament és la clau de l'èxit en el procés de reinserció de les persones, especialment de les més vulnerables. Suposa un procés de conscienciació a través del qual el subjecte construeix i enforteix la seva identitat, potenciant les seves capacitats per transformar-se i transformar el seu context (Labonté, 1994).

L'*empoderament organitzacional* fa referència a la creació d'estructures que activen i motiven la participació i estimulen l'efectivitat organitzacional. Per últim, l'*empoderament comunitari* suposa la realització d'accions col·lectives que ajuden a millorar les condicions de vida de les comunitats locals i les connexions que s'estableixen entre organitzacions socials i entre aquestes i altres instàncies o agències. Des d'aquesta perspectiva, una comunitat és competent quan els seus integrants posseeixen les habilitats, desitjos i recursos per implicar-se en activitats que milloren la vida de la mateixa comunitat, tot transformant-la (Zimmerman, 1995).

Incorporació i cohesió social: un binomi necessari

És acceptat que no es pot viure en societat sense uns acords socials mínims. La qüestió, tanmateix, és saber quins sectors de la població participen en l'elaboració d'aquesta moral social reflectida en el contracte social proposat (Solé *et alt.*, 2011). L'actual distribució desigual de l'autoritat entre els grups i les classes socials és un element clau en la formació de subcultures socials i la generació de conflictes, impedit, d'aquesta manera, processos òptims de cohesió social. Entenem la cohesió social com aquell procés mitjançant el qual la ciutadania desenvolupa un instint d'unitat, pertinença i inclusió, participa activament en la vida social i gaudeix d'una relativa equitat en un context on institucions públiques i privades són reconegudes entre si legítimament (Morata, 2010).

La cohesió social
garantirà la
igualtat
d'oportunitats per
a tots els
ciutadans

La cohesió social garantirà la igualtat d'oportunitats per a tots els ciutadans en l'accés als recursos, intervenint sobre les causes i els factors que generen els processos d'exclusió social (Generalitat de Catalunya, 2010). Treballar per al foment de la cohesió social requereix emprar estratègies i programes de prevenció i d'atenció als col·lectius més vulnerables, realitzar actuacions transversals i integrals, cooperar entre tots els agents que actuen al territori i avaluar adequadament per poder transferir els coneixements generats i incidir en el canvi i la millora de les polítiques d'inclusió.

Fer possible processos de cohesió social i possibilitar el benestar subjectiu i la qualitat de vida de les persones des del model pedagògic que estem plantejant, es fa possible mitjançant l'aplicació de tres objectius prioritaris: a) la participació i la construcció de ciutadania com a elements clau en la lluita contra l'exclusió, b) la coresponsabilitat com a xarxa que genera ciutadania i c) sensibilització i canvi social.

a) La participació i la construcció de ciutadania com a elements clau en la lluita contra l'exclusió social

La participació social és un element clau per entendre la interacció social entre les persones i grups clau en el desenvolupament humà sostenible. És també un element sustentador de polítiques públiques que permetin generar impacte i influència en els processos d'inclusió social, així com en la lluita contra l'exclusió (Subirats, 2004).

La participació social com a acció dirigida a influir de forma directa o indirecta en les polítiques públiques (Pastor, 2004) i com un dret fonamental de la ciutadania, es converteix en element essencial per al desenvolupament humà de les persones, i més si parlem de col·lectius vulnerables. En els casos de risc o exclusió social és més necessari encara aprofundir en aquest treball socioeducatiu d'aprenentatge i pràctica de la participació. És a través de la participació social que generem participació i creació de nous models de ciutadania. És també a partir de la participació social que creem espais i llocs que enforteixen la integració entre diferents cultures, orígens i religions encaminades totes elles a l'assentament d'un procés de convivència i no només de coexistència (Romero, 2002).

La Pedagogia Social Comunitària considera i promou aquest model de participació, entesa com un procés i no com una realitat estàtica que requereix aprenentatges (Gaitán, 2003). Perquè es produeixi cal construir i consolidar contextos, estructures adequades i climes educatius de proximitat i confiança que ofereixin oportunitats i estímuls per al desenvolupament de les capacitats i les habilitats participatives. Aquest procés és convenient poder-lo definir i dissenyar a mitjà i llarg termini atès que els curt-terminismes, en aquest sentit, generen accions puntuals que no arriben a aconseguir un efecte transformador. És important valorar, per tant, el procés per damunt del resultat de l'exercici de la participació. És durant el procés, i en el temps, on s'aconsegueixen traslladar aquests beneficis de la participació social, que no són assumibles des d'òptiques resultatistes (Romero, 2002).

Perquè la participació sigui un instrument d'empoderament, de desenvolupament humà i de justícia social cal que sigui rellevant, significativa, viable i pràctica; ha de poder vincular tots els agents, marcant les diferències però sincronitzant rols. Realitzar abordatges educatius per a la incorporació social requereix dissenyar i desenvolupar programes on s'estructurin i es creïn espais de participació significatius i on els sectors invisibles de la nostra societat, "els exclosos", tinguin veu i puguin decidir sobre les seves vides i els seus contextos. La participació és un objectiu de l'ésser humà en si mateix, així com un mitjà per arribar a aconseguir el progrés i el desenvolupament de les societats (Pastor, 2006).

Una de les tasques de la Pedagogia Social Comunitària serà promoure processos i estructures participatives, incidir i posar en diàleg les administracions públiques i les organitzacions socials per influir en les decisions que impliquen la ciutadania (Morata, 2009).

b) La coresponsabilitat com a xarxa que genera ciutadania

La coresponsabilitat requereix de la implicació de tècnics, polítics i ciutadans perquè les polítiques siguin realment eficaces i s'apliquin sobre la base del respecte mutu, tot exercint-se des de rols i responsabilitats diverses per part de cadascun dels agents que hi intervenen (Luengo i Moreno, 2006).

La coresponsabilitat requereix superar la compartimentació organitzativa

La coresponsabilitat a la pràctica comunitària requereix superar la compartimentació organitzativa existent en el treball comunitari (salut, educació, serveis socials, cultura, etc.). Requereix també de la participació de tots els seus agents (polítics, tècnics i ciutadania) i del treball integral que s'aplica de manera sistèmica. Es presenta, així, com l'única manera de poder donar resposta als reptes socioeducatius complexos i com a garantia de sostenibilitat social (Civís, Longàs, Longàs i Riera, 2007).

La cogestió serà el mètode més adequat a través del qual es coresponsabilitza la gestió d'un espai, projecte, dinàmiques i normes en les què els participants són els principals protagonistes. Alguns exemples d'aquesta pràctica seran les assemblees, en què es decideixen horitzontalment projectes i accions; també es pot parlar de cogestió quan un espai és gestionat i dinamitzat conjuntament entre els professionals i els destinataris. Com més s'impliquin de manera directa els participants en la gestió i l'ús dels espais i les accions, més s'hi vincularan i més pertanyents s'hi sentiran. De la mateixa manera, quan es creen espais de relació horitzontal, on la gestió és compartida i es coresponsabilitza tots els agents que intervenen en l'acció o programa, s'aconsegueix un augment de la motivació cap a la participació i es pot arribar a construir un major grau de ciutadania.

Els processos educatius que la Pedagogia Social Comunitària du a terme per incrementar la coresponsabilitat i la cogestió requereix un treball intens que capacita per a l'empoderament i l'autonomia dels participants, formant i entrenant els protagonistes en el seu ús i les seves potencialitats.

c) Sensibilització i canvi social

La sensibilització social, entesa com un conjunt d'accions pedagògiques i comunicatives encaminades a generar canvis i modificacions en l'imaginari social, permetrà avançar cap a situacions socials més satisfactòries per a les persones (Carmona i Rebollo, 2009). Aquestes accions afavoriran en les per-

sones l'adquisició de nous coneixements sobre la realitat personal i social, una revisió de valors i la modificació d'hàbits i conductes des del respecte a la diversitat.

Parlar de sensibilització social des del model de Pedagogia Social Comunitària significa que tots els agents de la comunitat (famílies, ciutadania, polítics, tècnics, organitzacions socials, veïnat) són i es converteixen en participants i responsables pel fet d'exercir-la, especialment quan ens referim a treballar en processos de construcció de ciutadania i en accions de denúncia contra l'exclusió social. Cal que les persones que es troben en situació de risc o conflicte social puguin comptar amb el recolzament i el suport social necessari i proper com a elements de la xarxa que poden sostenir i acompanyar els processos d'incorporació social de les persones més fràgils (Del Pozo i Añaños-Bedriñana, 2013). La xarxa social és fonamental en els processos d'inclusió. Davant de situacions de crisi cal la proximitat, el suport i el contacte emocional i físic amb altres persones. La xarxa social, l'entramat de relacions més o menys denses i profundes que posseeixen les persones, constitueix l'estructura del suport social bàsic per a la millora de la qualitat de vida de les persones (Farpón, Menéndez i Triguero, 2007).

Perquè la xarxa es pugui construir i pugui romandre cal poder dur a terme processos de sensibilització que ajudin la ciutadania a comprendre les necessitats i la realitat quotidiana de les persones que es troben en situació de risc o conflicte social. Només des d'un coneixement real i proper serà possible construir processos d'ajuda, facilitadors d'incorporació social (Farpón, Menéndez i Triguero, 2007).

Metodologies de la Pedagogia Social Comunitària

Les metodologies fonamentals mitjançant les quals la Pedagogia Social Comunitària du a terme la seva acció són: l'acompanyament psicosocial i educatiu, l'animació sociocultural i el treball comunitari. Aquestes metodologies consideren la persona (des de la seva individualitat) i la comunitat (com a interacció) els agents protagonistes de les accions i els projectes. Entenen que l'aplicació d'aquestes metodologies requereix contemplar, de la mateixa manera, la dimensió tecnològica i la dimensió sociopolítica en les seves actuacions. Es requereix de la complementarietat de totes dues per aconseguir canvis estructurals eficaços en societats complexes i diverses.

a) L'acompanyament psicosocial i educatiu

L'acompanyament psicosocial i educatiu com a forma d'entendre la relació educativa considera la persona un subjecte actiu i autònom, capaç de reiniciar i reconduir els seus processos de construcció d'identitat i de socialitza-

ció; una persona que està immersa en processos vitals de canvi i que necessita ajuda per reconstruir el seu itinerari personal (Morata, 2009).

En els processos d'incorporació social és important iniciar la intervenció a partir de la mobilització de les capacitats del propi subjecte i del reconeixement de les seves limitacions, per poder així transformar la seva realitat i sortir de la situació de vulnerabilitat en què es troba immers (González, 2002; Paugman, 1996). El professional serà un estimulador de processos inclusors en què la mateixa persona és considerada subjecte actiu de canvi (Alonso i Funes, 2009). Aquest procés d'impuls cap al canvi és el que anomenem acompanyament psicosocial i educatiu.

Les persones en situació de vulnerabilitat social necessiten acompanyament per poder reconduir la seva vida cap a formes de relació amb la comunitat més eficaces, que els permeti establir un vincle positiu amb altres grups i persones, i que puguin tenir una presència activa en el seu entorn social.

Aquest mètode s'aplica mitjançant diverses fases: a) acollida, b) acord del pla de treball, c) desenvolupament i seguiment del pla i d) final de procés.

Totes elles són importants i necessàries. Si bé és important en qualsevol àmbit pedagògic l'acollida incondicional a la persona amb la qual s'establirà el vincle educatiu, pocs són els professionals que dediquen el temps necessari a aquesta fase del procés. En la interacció amb persones en situació d'exclusió social és de vital importància una ajustada planificació d'aquesta fase, que li permeti la creació d'un vincle d'afecció segur amb el professional i amb la comunitat (Janowitz, 1995; Hirschi, 1969). També serà necessari que el procés de canvi o de desistiment de la conducta antisocial, delictiva o excloent sigui evidenciada, entesa i verbalitzada pel mateix subjecte, en un procés de narrativa i voluntat de canvi (McWhirter, Florenzano i Soubllette, 2002; Laub i Sampson, 2001). Tota acció educativa comença quan hi ha la certesa per part del subjecte de necessitar aquesta ajuda, i això només pot ser possible a través de l'estímul que crea la comunitat i el professional referent i l'evidència, per part del subjecte, de la necessitat de canviar el rumb de les seves actuacions, reclamant l'ajuda necessària per poder aconseguir-ho.

En la segona fase del procés d'acompanyament s'estableixen els *plans de treball*, en els quals les persones són agents actius. Aquesta construcció conjunta permet establir un diàleg per a la planificació de les accions, a partir de la narració del propi subjecte. Prochaska i DiClemente en el seu model transteòric (1982), o més recentment amb les evidències demostrades pel projecte *Círculos Of soport e and accountability*¹, i per García i Soler (2013) a Catalunya, en el tractament de penats per delictes sexuals, demostren la importància del suport i l'acompanyament dels professionals en generar l'ambient adequat per al reconeixement i expressió de les necessitats de canvi per part de la persona.

Aquesta planificació consensuada és el mapa de ruta amb què es treballarà, i aquesta serà la tercer de les fases del procés d'acompanyament. Destaquem en aquest punt la importància de revisar els plans de treball, ja que la realitat és canviant i es requereix un adaptació constant a les necessitats de les persones i dels contextos. En aquesta fase del treball educatiu és important tenir en compte i considerar les recaigudes i les reculades com a oportunitats per a la presa de consciència i la necessitat del treball terapèutic-educatiu permanent. En la fase d'execució del pla de treball entra en joc un element especialment important com és la comunitat, la qual s'entén no només com la proveïdora de recursos assistencials o econòmics sinó que intentarà donar resposta a les causes que produeixen l'exclusió. La manca de vincles socials és un dels elements de fragilitat en els processos d'exclusió social (Subirats, 2004; González, 2002). Per això és important que la comunitat pugui garantir i assegurar vincles afectius segurs que afavoreixin processos d'incorporació social efectius i que es donin a través d'espais de participació reals per a les persones. Aquests espais facilitaran que la persona en situació d'exclusió social no només no pugui aconseguir el seu estatus com a ciutadà i ser considerat subjecte de drets i deures, sinó que vagi una mica més enllà, fent possible nivells superiors de ciutadania, on ja no només es preocupi des d'una perspectiva legal sinó que esdevingui un ciutadà solidari, que contribueixi a la millora del sistema social tot transformant-lo, alhora que genera debat social per a conscienciar la ciutadania de la importància de fomentar valors d'inclusió i implicació social (Trilla, 2010).

És important que la comunitat pugui garantir i assegurar vincles afectius segurs

L'última de les fases del procés d'acompanyament contempla la necessitat de derivar a la comunitat els processos d'incorporació. Perquè la comunitat pugui establir vincles socials cal que la pràctica comunitària afavoreixi una sèrie d'expressions com: a) la construcció d'un vincle d'afecció segura amb persones prosocials de l'entorn; b) un millor coneixement de les pròpies emocions i les dels altres, fent possible així processos de major autocontrol en el compliment de les normes socials, a partir de la participació activa amb la comunitat; c) afavorir espais de construcció de normes compartides i comunes; d) la participació del subjecte en activitats i accions de dinamització social i educatives, que ajudin a gestionar de forma correcta el seu lleure i la seva participació comunitària.

El procés d'acompanyament psicosocial i educatiu permetrà oferir recursos a les persones, restablir valors morals acceptats i generar processos de conscienciació i sensibilització per part de la comunitat.

b) L'animació sociocultural

El valor educatiu de l'animació sociocultural (ASC) com una metodologia eficaç per al desenvolupament de la participació i la construcció de ciutadania tant en sectors normalitzats com per a persones en situació de risc i/o

conflicte social, es confirma per diferents fets. El primer, per la diversitat geogràfica on s'ha aplicat aquesta metodologia i els efectes de millora socio-cultural que ha produït; també per la seva permanència en el temps ja que es continua aplicant en l'actualitat –tot i que ha anat adquirint denominacions diverses (desenvolupament comunitari, dinamització sociocultural, acció comunitària, entre d'altres). També perquè continuen vigents els mateixos principis i fonaments teòrics originaris (Morata i Palasí, 2012).

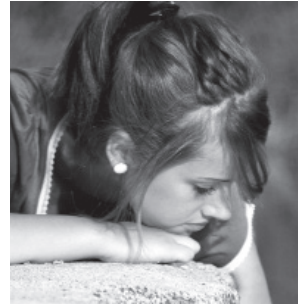
L'ASC es pot aplicar des de dues perspectives complementàries: com una tecnologia social i com una praxi sociocultural

L'ASC, segons Trilla (1997), es defineix com “el conjunto de acciones realizadas por individuos, grupos o instituciones sobre una comunidad (o un sector de la misma) y en el marco de un territorio concreto, con el propósito principal de promover en sus miembros una actitud de participación activa en el proceso de su propio desarrollo tanto social como cultural”. Es du a terme mitjançant l'aplicació de mètodes, tècniques i activitats que es poden aplicar des de dues perspectives complementàries: a) com una tecnologia social, aquesta orientació fa referència especialment al paradigma tecnològic de l'ASC (Ucar, 2002; Merino, 1997); b) com una praxi sociocultural que incideix en la dimensió sociopolítica de la cultura i de l'educació, i que configura la seva activitat sota un paradigma dialèctic o sociocrític (Ander-Egg, 1989; Caride, 2005; Pérez Serrano.; Pérez de Guzmán, 2006; Morata, 2011).

Tots dos paradigmes, el tecnològic i el sociocrític, cal que es puguin combinar en les seves pràctiques i orientacions atès que la seva complementarietat és la que permet que es produeixin processos significatius de transformació social. En el marc del model de la Pedagogia Social Comunitària que estem presentant, ens interessa, especialment, destacar el vessant més “emancipador”, “crític” o “alliberador” de l'ASC, el que busca la transformació de la realitat a través de la conscienciació, el pensament crític i la participació activa dels ciutadans, com a element clau per al desenvolupament integral de la ciutadania. Aquesta perspectiva associa les seves estratègies a la desaparició de l'esquerda cultural que reproduceix els desequilibris i les desigualtats socials. Tanmateix, tot i que la pedagogia social comunitària incideix especialment en aquest aspecte, sense la seva aplicació tecnològica no podríem garantir-ne un correcte desenvolupament (Morata, 2009).

L'animació sociocultural s'aplica en una diversitat de contextos, grups, institucions, etc. Treballar des de l'ASC permet que les persones i els grups s'activin de manera col·lectiva, es desenvolupin processos de participació social i es produeixi així un major enriquiment cultural en les actuacions que es desenvolupen (Soler, 2011). Un exemple específic de la seva aplicació el podem observar als centres penitenciaris i en els programes de reinserció social. Mitjançant aquesta metodologia es pot potenciar l'autoestima i l'autoconeixement, la capacitat d'ajuda mútua, la gestió pacífica de conflictes i noves maneres de viure el lleure i la cultura, entre molts altres aspectes. A partir de la participació en programes i activitats socioeducatives i culturals es podrà millorar la convivència en les institucions penitenciàries i en els recursos adreçats a persones en situació d'exclusió social. Les persones

usuàries i participants podran desenvolupar-se de manera integral (educativa, social i culturalment) i interessar-se per les coses positives que el rodegen. A través d'una correcta planificació, amb objectius ben definits i amb un adequat treball en xarxa entre les institucions públiques i privades dels territoris, l'animació sociocultural podrà afavorir una millora en els aprenentatges que realitzen les persones durant el temps d'institucionalització que, posteriorment, podran també transferir a altres espais i temps.

c) *El treball comunitari*

Qualsevol experiència de treball que es dugui a terme en un territori o comunitat no es pot veure aïllada del treball que desenvolupen les organitzacions, institucions i sectors de la comunitat. La coordinació i integració dels esforços i de les accions és un element imprescindible per obtenir resultats efectius.

A continuació mostrem una breu síntesi sobre les característiques del Treball Social Comunitari que alguns dels autors més significatius han abordat sobre aquesta temàtica².

Barbero i Cortés (2005)

- *Definició:* Activitats i processos grupals que pretenen l'organització de les poblacions i dels grups socials.
- *Objectius:*
 - Afavorir la construcció d'una societat democràtica.
 - Abordar situacions de conflicte des de la reciprocitat i des de la igualtat (Morata, 2009).
- *Idees clau:*
 - Abordar situacions socials col·lectives.
 - Fases d'intervenció: constitució i manteniment d'un grup al voltant d'un projecte col·lectiu de millora.
 - Grup: estratègia per activar la vida social, dinamitzar la comunitat, fomentar la participació i la implicació activa dels individus.

Bachmann i Simonin (1981)

- *Definició:* Modalitat de treball que permet activar relacions en un entorn social fragmentat.
- *Objectius:*
 - Superar la fractura social.
 - Afavorir l'empoderament de les persones i dels grups.

- Idees clau:
 - Abordar la complexitat de la necessitat.
 - Actuar des de la perspectiva de la integralitat de la intervenció.

Lillo i Roselló (2001)

- *Definició:* Procés de desenvolupament que compta amb la participació directa i activa de la comunitat.
- *Objectius:* Abordar les problemàtiques de manera interdisciplinar.
- Idees clau:
 - Participació dels agents en totes les fases: detectant els factors, causes i efectes en una dinàmica circular.
 - Visibilitat: coneixement, reflexió i debat al voltant de la intervenció.

Creiem que és important assenyalar la coincidència que els autors mostren en enumerar els tres objectius que orienten el TSC: a) l'empoderament comunitari (Straub, 2011; Montero M., 2004); b) la participació (Pastor, 2004; Morata, 2009; Gaitán 2003); c) la cohesió social (Tironi, 2006, Cantard, 2009, CEPAL, 2007; Morata, 2009). No entrarem en la seva descripció ja que són conceptes treballats en altres apartats d'aquest article.

Pel que fa als agents que poden intervenir en aquest model de treball, tal com ens aporta Marchioni (1999), com a mínim, cal comptar amb tres tipus d'agents: a) els responsables polítics de les administracions; b) els professionals i tècnics dels serveis; c) la població i les seves organitzacions socials.

Per Carmona, Céspedes i Vegué (2003) hi ha una sèrie de reptes que el treball comunitari ha d'afrontar en la diversitat d'espais i contextos en què actua.

- En relació amb la voluntat i amb el reconeixement polític:
 - Canvi en les polítiques públiques, des de la concepció assistencialista a la promoció social.
- En relació amb els serveis:
 - Treballar des d'una perspectiva global i integral i adreçada a tota la comunitat.
 - Activació de programes i de serveis comunitaris.
- En relació amb els objectius:
 - Que facin referència a la promoció social.
- En relació amb el subjecte de la intervenció:
 - Treball conjunt dels serveis públics amb la ciutadania.
 - Considerar el ciutadà com un subjecte actiu i coresponsable.

- En relació amb el mètode:
 - Organització grupal com a procés educatiu.
 - Articulació d'espais de treball conjunt entre i intra administracions i serveis públics.
 - Flexibilitat i creativitat com a aspectes essencials del treball comunitari.

En l'actualitat el factor essencial de la lluita contra l'exclusió social passa per la recuperació dels destins vitals per part de les persones i els col·lectius afectats per aquestes dinàmiques o processos d'exclusió social. Per això cal que des de les administracions públiques, entitats del Tercer Sector i la mateixa ciutadania s'incentivin processos col·lectius que facultin l'accés per formar part del teixit d'actors socials (Subirats, 2004). Calen mecanismes de resposta de caràcter comunitari, que construeixin autonomia personal i facilitin la construcció de relacions de caràcter interpersonal i social.

Calen mecanismes de resposta de caràcter comunitari

Tot seguit aportem una breu descripció d'algunes metodologies relacionades amb el treball comunitari i que són clau des de la perspectiva del treball pedagògic que estem abordant des del model de Pedagogia Social Comunitària. Concretament ens referim al treball en xarxa, el treball cooperatiu i el treball interdisciplinar³.

- Treball en xarxa:
 - Requereix participació de diferents professionals que vagin incorporant les seves perspectives professionals: educadors i treballadors socials i psicòlegs comunitaris, entre d'altres (Morata, 2012).
 - Integració d'institucions i actors en una pla d'igualtat, units per l'interès comú, per compartir l'anàlisi dels casos i els projectes i coordinar l'acció socioeducativa (Morata, 2009).
- Treball cooperatiu:
 - Treball conjunt en què es comparteix equitativament la càrrega de treball mentre es progressa cap a resultats d'aprenentatge previst (Barkley; Cross; Howll, 2007).
 - Triple funció: eleva el rendiment de tots els membres del grup, estableix relacions positives entre ells i estableix les condicions per aconseguir un desenvolupament social, psicològic i cognitiu saludable (Johnson, Johnson i Holubec, 1999).
 - Educació entre iguals (*Peer Education System*)⁴: sistema basat en una estratègia social flexible. Sistema de prevenció i intervenció prime-
renca i eficaç en la seva aplicació amb població d'alt risc.

Treball interdisciplinar:

- Forma de treball que suposa una conceptualització i una metodologia integral per abordar els problemes i les situacions socioculturals i comunitàries (Rugarcía, 1996).
- Cal que tots els agents i entitats assumeixin com a propis els resultats del treball conjunt i que existeixi una coneixement previ de les diferents disciplines.

- La interdisciplinarietat només es pot aconseguir a través d'equips en què hi hagi representants de diverses disciplines, reunits en una tasca a llarg termini, que faci possible la conceptualització, la pràctica i la creació d'un llenguatge comú.

Alguns apunts a mode de síntesi

En moments de complexitat social com l'actual calen respostes socioeducatives i culturals integrals que connectin xarxes i que mirin i abordin la comunitat com un espai d'incorporació, d'acollida i d'acompanyament a les persones, especialment les que són més vulnerables i fràgils.

Amb el present article mostrem el valor que pot aportar l'aplicació de la Pedagogia Social Comunitària com un model d'intervenció socioeducativa, de caràcter integral, que dirigeix la seva mirada, especialment, cap a les persones excloses, fent-les protagonistes dels seus canvis i considerant-les subjectes de drets. Aquest model pedagògic pretén estimular la confiança i la reciprocitat entre professionals, institucions públiques, organitzacions socials i la mateixa ciutadania per generar canvis en les persones, especialment les més desafavorides; centra la seva mirada i objectius en la comunitat com a referent d'aquest canvi. Des de la perspectiva del treball comunitari no només cal millorar les competències i habilitats en la persona exclosa, sinó que s'han de crear sistemes i comunitats sensibles, fortes i compromeses amb la protecció dels seus membres, mitjançant accions que contribueixin al desenvolupament de la participació social i al foment de la cohesió social. Una cohesió que ajudi a millorar les xarxes i eviti processos excloents, amb la creació de sistemes de suport eficaços i sistemes legals que no rebutgin sinó que incorporin i fomentant actituds integradores i acollidores per part de la ciutadania.

El segle XXI i el final de l'estat benestarista requereix avançar cap a nous models de treball comunitari que millorin els vincles socials i on els agents de la comunitat apostin per crear societats més inclusives i més humanes. És el moment de revisar els antics conceptes de la il·lustració i rellegir-los de nou, tot proposant models de ciutadania inclusiva on s'ofereixin a tots els ciutadans oportunitats de formar part del sistema. Les normes de tots han de ser participades per tots.

Txus Morata
 Doctora en Pedagogia
 Professora de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés
 (URL)

Investigadora principal de l'equip de recerca GIAS
 tmorata@peretarres.org

Bibliografia

Alonso, I.; Funes, J. (2009). “L’acompanyament social en els recursos socioeducatius”. En: *Educació Social. Revista d’Intervenció Socioeducativa*, núm. 42, p. 27-45.

Ander-Egg, E. (1989). *La animación y los animadores*. Madrid, Narcea.

Blanco, A.; Díaz, D. (2005). “El bienestar social: su concepto y medición”. En: *Psicothema* 17 (4): 582–589.

Cantard, A. (2009). “La cohesión social continuidades y rupturas”. En: *II encuentro de rectores Universia*. Guadalajara 2010.

Caride, J. A. (2005). “La animación sociocultural y el desarrollo comunitario. Como educación social”. En: *Revista de educación*, núm. 336 (2005), p. 73-88.

Carmona, M.; Rebollo, O. (2009). *Guía operativa d’acció comunitària*. Acció Social i Ciutadania. Ajuntament de Barcelona.

Carmona, M.; Céspedes, A.; Vegué, E. (2003). “Construyendo desarrollo comunitario desde los servicios públicos”. En: Martí, J.; Pascual, J.; Riera, C. *Participación y desarrollo comunitario en medio urbano: experiencias y reflexiones*. Madrid. IEPALA Editorial.

Casas, F. (1989). *Técnicas de investigación social: Los indicadores sociales y psicosociales*. Barcelona: PPU.

Casas, F. (1996). *Bienestar social. Una introducción psicosociológica*. Barcelona: PPU.

Casas, F. (1999). *Calidad de vida y calidad humana*. Papeles del Psicólogo, 74.

CEPAL (2007). *Un sistema de indicadores para el seguimiento de la cohesión social en América Latina*. Santiago. Chile.

Castel, R. (1990). *Les situation-limite du processus de marginalisation: de la vulnérabilité a la désaffiliation*. Ponència presentada a la EC Conference on Peverty, Marginalisation and Social Exclusion in the europe of the 90’s en Sassri (Itàlia).

Civís, M.; Longàs, E.; Longàs, J.; Riera, J. (2007). “Educación, territorio i desarrollo comunitario. Prácticas emergentes”. En: *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, núm. 36 p. 13-24.

Del Pozo Serrano, F. J.; Añaños-Bedriñana, T. F. (2013). “La Educación Social Penitenciaria: ¿De dónde venimos y hacia dónde vamos?”. En: *Revista Complutense de Educación*, 24. Madrid.

Diez Ripollés, J. L. (2005). “De la sociedad del riesgo a la seguridad ciudadana: un debate desenfocado”. En: *Revista Española de Ciencia Penal i Criminológica*, núm. 7(01).

Farpon, A. I.; Menéndez, L. M.; Triguero, Y. (2007). *Guía de incorporación social*. Oviedo: Consejería de Bienestar social del Principado de Asturias.

Gaitán, L. (2003). *Ciudadanía, participación y trabajo social*. Ponencia presentada en: Inauguración Curso Académico 2003/2004 de la Escuela de Trabajo Social de la Universidad de Murcia.

- García, M. A.** (2002). “Desde el concepto de felicidad al abordaje de las variables implicadas en el bienestar subjetivo: un análisis conceptual”. En: *Revista Digital*, 8.
- García, C.; Soler, C.** (2014). *Avaluació de necessitats i disseny de la intervenció per a la reintegració social dels delinqüents sexuals d'alt risc* Barcelona: CEJFE.
- Garland, D.** (2005). *La cultura del control* Barcelona: Gedisa.
- Generalitat de Catalunya** (2010). *Pla d'acció per la inclusió i la cohesió social a Catalunya 2010-2013* Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Gershon, D.; Straub, G.** (1989). *Empowerment: The art of creating your life as you want it*. Delta.
- González, A.** (2002). “El concepto de exclusión en política social”. En: *Trabajo Social Hoy*, núm. 34, p. 47-76.
- Hess, J. S.; Straub, D. M.** (2011). “Brief report: preliminary findings from a pilot health care transition education intervention for adolescents and young adults with special health care needs”. En: *Journal of pediatric psychology*, 36(2), 172-178.
- Hills, J; Le Grand, J.; Piachaud, D.** (2002). *Understanding social exclusion*. New York: Oxford University Press.
- Hirschi, T.** (1969). *Causes of delinquency*. California: University of California Press.
- Janowitz, M.** (1995). “Teoría social y control social”. En: *Delito y sociedad, revista de ciencias sociales*, núm. 6/7.
- Labonte, R.** (1994). “Health promotion and empowerment reflections on professional practice”. En: *Health Education Quarterly*, 21(2), 253-268.
- Laub, J.; Sampson, R.** (2001). “Understanding desistance from crime”. En: *Crime and Justice*, núm. 28 p. 1-69.
- Luengo, F.; Moreno, J. M.** (2006). “Modelo de convivencia democrática y comunitaria”. En: *Convivencia en la Escuela*, núm. 1 octubre 2006.
- McWhirter, P; Florenzano, R.; Soublette, M. P.** (2002). “El modelo trans-teórico y su aplicación al tratamiento de adolescentes con problemas de abuso de drogas”. En: *Adolescencia Latinoamericana*, vol. 3(02).
- Marchioni M.** (1999). *Comunidad, Participación y desarrollo. Teoría, metodología y práctica de la intervención comunitaria*. Madrid. Ed. Popular.
- Matijasevic, M. T.; Ramírez, M.; Villada, C.** (2010). “Bienestar subjetivo: una revisión crítica de sus resultados alcances y limitaciones”. En: *Regiones*, núm. 5(01), p. 5-39.
- Merino, J. V.** (1997). *Programas de ASC. Tres instrumentos para su diseño y evaluación*, Madrid, Nancea.
- Morata, T.** (2009). *De la Animación sociocultural al Desarrollo Comunitario: su incidencia en el ocio* (Tesi doctoral inèdita). Departament de Teoria i Història de l'Educació. Universitat de Barcelona.
- Morata, T.** (2012). “Animació sociocultural i escola”. En: *Animació Sociocultural. Una experiència pel desenvolupament i l'empoderament de comunitats*. Barcelona: UOC.

Morata, T.; Palasí, E. (2012). “Oci i participació social de la gent gran. Avaluació d’un programa d’Animació Sociocultural i Desenvolupament Comunitari a la ciutat de Granollers”. En: *Educació social. Revista d’Intervenció Socioeducativa*, 51, p. 67 - p. 90.

Pastor, E. (2004). “La participación ciudadana en el ámbito local, eje transversal del trabajo social comunitario”. En: *Alternativas. Cuadernos de Trabajo Social*, núm. 12.

Pastor Seller, E. (2006). “La participación ciudadana. Principio ético de la intervención profesional desde los Servicios Sociales Municipales”. En: *Acciones e Investigaciones sociales*, número extra 1.

Paugman, S. (1996). “The espiral of precariouness: a multidimensional approach to the process of social disqualification in France”. En: Room, G. (Ed) *Beyon de Threshold: the measurement and analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press p. 49-79.

Pérez Serrano, G.; Pérez de Guzmán, M. V. (2006). *Qué es la animación sociocultural. Epistemología y valores*, Madrid, Nancea.

Prochaska, J.; DiClemente, C. (1982). “Transtheoretical therapy: Toward a more integrative model of change”. En: *Psycotherapy: Theory, research and practice*, núm. 19(03) p. 276-288.

Romero, C. G. (2002). “Dinamización comunitaria en el ámbito de la inmigración. Apuntes y propuestas sobre participación, mediación y codesarrollo”. En: *La exclusión social: teoría y práctica de la intervención* (p. 99-128). Editorial CCS.

Solé P.; et alt. (2011). “Cohesión social e inmigración. Aportes científicos y discursos políticos”. En: *Revista Internacional de Sociología*, núm. 69(01).

Soler, P. (2011). “Infància i temps lliure”. En: *L’animació Sociocultural. Una estratègia de desenvolupament i empoderament de comunitats*. Editorial UOC. Barcelona. p. 164.

Subirats, M. (2001). “¿Qué es educar? De la necesidad de reproducción a la necesidad de cambio”. En: Tomé, A.; Rambla, X (eds.). *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Síntesis. Madrid.

Subirats, J. (coord.) (2004). “Pobreza y exclusión social. Un análisis de la realidad española y europea”. En: *Colección de Estudios Sociales*, núm. 16 Barcelona: Fundació La Caixa.

Tironi, E. (2006). “Cohesión social en Chile: El retorno de un viejo tema”. Edición núm. 18, *Revista Quórum*, agosto. Santiago Chile.

Trilla, J. (1997). *Animación sociocultural. Teorías, programas y ámbitos*. Barcelona: Ariel Educación, p. 13-24.

Trilla, J. (2010). “Propuestas conceptuales para clarificar el debate sobre la educación para la ciudadanía en la escuela”. En: Puig, J. M. (coord.) *Entre todos, compartir la educación para la ciudadanía*. Barcelona: ICE-Horsori.

Ucar, X. (1995). *Los programas de ASC*. Claves de Educación Social, Universitat del País Basc.

Ucar, X. (2002). *Medio siglo de ASC en España. Balance y perspectivas*. Barcelona, Revista Iberoamericana de Educación.

- Zimmerman, M. A.** (1995). "Psychological empowerment: Issues and illustrations". En: *American Journal of Community Psychology*, 23, 581-599.
- Zimmerman, M. A.** (2000). "Empowerment theory: Psychological, organizational and community levels of analysis". En: J. Rappaport & E. Seidman (Eds.). *Handbook of community psychology* (p. 43-63). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

-
- 1 Projecte que planteja una alternativa per a la prevenció de la reincidència dels delinqüents sexuals. La intervenció consisteix en un grup de voluntaris coordinats per un professional que acompanyen un delinqüent sexual en el procés de reintegració.
 - 2 A partir de Barbero i Cortés, 2005; Bachmann i Simonin, 1981; Lillo i Rosello, 2001; Morata, 2009.
 - 3 A partir de Morata, 2009; Barkley; Cross; Howll, 2007; Johnson, Johnson i Holubec, 1999; Rugarcía, 1996.
 - 4 Harvard School of Public Health http://www.hsph.harvard.edu/peereducation/pe_overview.html (última visita: 05/12/13).
-